

БАТУРИН — РЕЗИДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється історія міста Батурина — резиденції гетьманів Лівобережної України XVII — XVIII ст.: Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, К. Горумовського.

На Чернігівщині, на живописному березі р. Сейму, розташоване місто Батурин, яке виникло на початку XVII ст.¹

У ході Визвольної війни 1648 — 1654 рр. українського народу проти польських магнатів і шляхти місто стало центром сотні і увійшло спочатку в Чернігівський, а після 1649 р. у Ніжинський полк. У 1654 р. за Переяславським договором Україна була приєднана до Російської держави. У зв'язку з цим жителі Батурина, як і інших міст України, були приведені до присяги на вірність царю².

За описом, складеним у 1654 р., у місті налічувалося 760 дворів, 486 з яких були козацькими, 274 — міщанськими. Батурин мав міцні укріплення. З трьох сторін його оточував насипаний земляний вал із шістьма баштами. На стінах валу і у баштах була розміщена зброя — дев'ять пищалів³.

У 1654 р. царський уряд нагородив ніжинського полковника І. Золотаренка і передав йому у приватне володіння Батурин. Проте володарем був він лише рік. У наступному році у місті сталася пожежа, і полковник переїхав до Глухова.

Наступні роки були важкими для України. Нескінченні війни і боротьба за владу різних старшинських угруповань призвели до зменшення кількості жителів на Лівобережній Україні. До того ж, користуючись нестабільною обстановкою на Україні, російський уряд розмістив у найбільших її містах своїх воєвод. У 1666 він почав рукопис населення з метою збору податків. Такий опис був проведений і у Батурині. Згідно з ним у місті було 365 дворів, тобто їх кількість зменшилася відповідно до 1654 р. на 395. За соціальним станом і структурою господарства Батурин залишався містом. Значна частина його жителів займалася торгівлею, промислом і ремеслом. Щорічно у місті проводилося три ярмарки⁴.

Управління містом здійснював магістрат на чолі з бурмістром, якому були підпорядковані міщани, і сотенна канцелярія на чолі з сотником.

Соціально-економічний розвиток міста та його географічне положення визначили вибір місцеперебування гетьманів Лівобережної України. У 1669 р. на козацькій раді у м. Глухові гетьманом було обрано Д. Многогрішного. Його резиденцією став Батурин⁵. Залишався геть-

© Н. О. Герасименко, 1992

манською резиденцією Батурин і при І. Самойловичі (1672 — 1687 рр.). За часи його гетьманства у місті побудовано красивий замок.

25 липня 1687 р. гетьманом Лівобережної України було обрано І. Мазепу. За Коломацькими статтями, укладеними між ними і царським урядом, Батурин залишався гетьманською резиденцією⁶.

Новообраний гетьман, оселившись у Батурині, задумав побудувати палац. Недалеко від міста, у слободі Гончарівці, над р. Сеймом, був зведений великий кам'яний будинок, у дворі якого знаходилася дерев'яна церква⁷.

При в'їзді до Батурина знаходився цегляний одноповерховий будинок, який наприкінці XVII ст. належав генеральному писарю, а потім судді В. Л. Кочубею.

І. С. Мазепа і В. Л. Кочубей здавна були близькими приятелями. Разом служили вони у П. Дорошенка, гетьмана Правобережної України. Згодом перейшли на Лівобережжя до гетьмана І. Самойловича і обидва доклали немало зусиль, щоб скинути його з гетьманства. Гетьманом при підтримці царського уряду став І. Мазепа. Кочубей одержав посаду генерального писаря.

Коли Мазепа став гетьманом, він зберіг дружні відносини з Кочубеєм. На його дочці Ганні гетьман оженив свого племінника Обідовського. Мазепа щедро наділив Кочубея багатими маєтностями, які пізніше були затверджені царськими грамотами.

Розлад у їх відносинах стався із-за кохання дочки Кочубея Мотрі і гетьмана Мазепи.

Ображений Мазепою, зневажившим його дочку, Кочубей написав царю кілька доносів на гетьмана. Але Петро I не повірив йому. Враховуючи, що російсько-шведська війна, яка почалася у 1700 р., переміщалася на територію Лівобережної України, цар запідозрив у цьому зрадницькі плани, направлені на послаблення керівництва козацькими військами. Тому наказав заарештувати Кочубея і його спільника, бувшого полтавського полковника Іскру і допитати їх. Під час допиту, щоб уникнути катувань, вони призналися, що оговорили гетьмана. Цар приговорив їх до страти і передав Мазепі для виконання вирок. 14 липня 1708 р. недалеко від Білої Церкви, у містечку Борщагівці, де знаходився військовий табір гетьмана, Кочубей і Іскра були страчені⁸. Їх тіла були перевезені до Києва і поховані у Печерській лаврі.

У вересні цього самого року шведські війська повернули на територію Лівобережної України, і російсько-шведська війна наблизилася до Батурина. Місто, а саме захисні вали, були погано підготовлені до захисту від ворогів. Але його охороняв значний військовий гарнізон, який складався з чотирьох найманих і кількох козацьких полків. На їх озброєнні знаходилося близько 70 легких гармат і «пушечной великий снаряд», до якого був приставлений саксонський інженер Ф. Кенигсек. Мазепа був знавцем гарматної справи (є відомості, що він навчався її у Голландії).

Доручивши оборону міста полковнику Дмитру Чечелу, начальнику артилерії Ф. Кенигсеку і сотнику Дмитру Нестеренку та чотирьом найманним полкам, він 24 жовтня 1708 р. залишив місто. Переправившись через р. Сейм з 4 — 5 тис. козаків, гетьман направився у розташування шведських військ⁹.

Через тиждень до міста підступило російське військо на чолі з князем О. Д. Меншиковим. Воєнна нарада, яка відбулася під його керівництвом 30 жовтня, прийняла рішення у випадку опору взяти Батурин штурмом і знищити. 1 листопада Меншиков провів переговори з жителями і захисниками міста про добровільну його здачу: батуринці просили три дні для прийняття певного рішення. Але князь на це не погоджувався. Ситуація змінилася в ніч на 2 листопада. Серед старшини Прилуцького полку знайшовся зрадник — Іван Нос. Він повідомив князя про таємний вхід у місто, за що згодом одержав від царя посаду прилуцького полковника¹⁰.

Батурин було пограбовано і спалено, а «люди, — як повідомляв літопис, — все мечу преданы, как в крепости, так и в предместье без остатку, не щадя ниже младенцев, не только старых»¹¹.

Частину артилерії, що знаходилася у місті, Меншиков наказав знищити, а 40 гармат разом зі знаками гетьманської влади, гетьманським скарбом і захопленими у полон керівниками оборони міста були відправлені до царя у Глухів.

Звістка про долю гетьманської столиці дуже налякала місцеве населення. Жителі навколишніх міст і сіл кидали свої житла і ховалися від царських військ.

12 листопада шведи та козацькі війська на чолі з Мазепою переправилися через р. Сейм і підійшли до Батурина. Перед ними постала страшна картина: місто було перетворено на купу вугілля і щєбню, повітря зіпсоване випарами від гниючих і напівобгорілих трупів людей і тварин¹².

Після такої руйнації Батурин на довгий час занепав. Через 17 років після описуваних подій, коли указом імператриці Катерини I від 25 червня 1726 р. місто було подароване князю О. Д. Меншикову, зроблено його опис. Він показав, що «...по разорении город Батурин весь пуст, и около его болварки и стены все порозвалились и весь зарос, и в обеих замках некакого стоення старого и нового нет, только две церкви каменные пустые: Живоначальныя Троицы та Николая Чудотворца, недостроена вполовину; и в них никакого церковного убору нет и окончин нет и в местах своды обвалились; да бывших гетманов и изменника Мазепы бывал войсковой каменный дом, три полати, весь порозвалився». Зруйнований і пограбований був і палац гетьмана Мазепи: «двор з садом на Гончаровке», гдє «Мазепа сам жил», «каменные палаты пустые и разбитые...» Місто надовго залишилося пусткою. Батуринці, які поверталися на рідні попелища, стали селитися навколо міста, у передмістях, які були менше розорені. Там знаходилося 560 дворів: 430 дворів міщан і 130 дворів козаків і козацької старшини¹³.

З падінням О. Д. Меншикова у 1727 р. місто Батурин разом з іншими маєтностями, що належали йому на Лівобережній Україні, було відібрано до царського двору. З відновленням у 1727 р. гетьманства новообраний гетьман Д. П. Апостол подав імператору Петру II прохання про перенесення резиденції гетьмана з Глухова в Батурин. Але відповіді від царя так і не одержав¹⁴.

Клопотання про обрання своєю резиденцією м. Батурина відновив К. Г. Розумовський, який у 1750 р. став гетьманом Лівобережної України. Царським указом від 24 липня 1750 р. Батурин знову резиденція гетьмана. У зв'язку з тим що місто ще повністю не відбудувалося після руйнації 1708 р., в указі зазначалося «бывший тамо город возобновить, а при заложении оного учинить освящение по церковному обыкновению»¹⁵.

Організацію робіт по відбудові міста К. Г. Розумовський доручив царському міністру при гетьмані Г. М. Теплову. Недалеко від центру міста для гетьмана був зведений дерев'яний будинок.

З перших років перебування у Батурині К. Розумовський розгорнув широку підприємницьку діяльність. З його ім'ям пов'язаний розвиток у місті мануфактурної промисловості. Першим підприємством, побудованим гетьманом у 1751 — 1752 рр., був один з найбільших цегляних заводів. Для того часу це була велика мануфактура. Кожна з п'яти збудованих печей вмщувала до 80 тис. штук цегли. На чолі цегельні стояв батуринський сотник Стожко.

На цегельню більшу частину робітників поставляли, як на державну працю, примусово, по нарядах, а працювали вони безкоштовно. Широко використовувалася на підприємстві праця арештантів та кріпаків.

Близько 300 фахівців-цегельників, яких закріпляли на цегельні на кілька років, працювали за мізерну плату — по 3 коп. за добу. Крім того, їх звільняли від порціонного та раціонного податку, який збирали на утримання консистентів, російських військ, які з 1711 р. знаходилися на Лівобережній Україні¹⁶.

З 1756 р. Генеральна військова канцелярія заборонила використовувати робітників безкоштовно, якщо підприємству потрібно їх більше 300.

Таким чином, батуринська цегельня була тимчасовим підприємством, мала місцеве значення і функціонувала лише тоді, коли передбачалася потреба в цеглі.

Як і цегельня, до тимчасових підприємств К. Розумовського належала і лісопильня. Її було збудовано на р. Сеймі також у зв'язку з будівництвом в Батурині. Вона обслуговувала як державні, так і приватні тодішні потреби. Із закінченням головних будівель лісопильня перестала існувати¹⁷.

У 1756 — 1761 рр. було збудовано батуринську суконну фабрику. При ній були дві прядильні, красильня і сушарня. Спочатку на ній

вироблялося сукно для власних потреб маєтку гетьмана. Пізніше фабрика брала участь у поставці солдатських сукон.

У липні 1760 р. цариця Єлизавета подарувала К. Г. Розумовському восковий завод. Очевидно, на його базі і була створена фабрика свічок. Сировина постачалася з навколишніх пасік, яких чимало було і у самого гетьмана.

У 1760 р. царський уряд подарував місто гетьману К. Розумовському у приватне володіння. У грудні цього ж року гетьман за активну діяльність по відбудові Батурина подарував Теплому землю за містом, в урочищі між городком і Гончарівкою¹⁸.

Прикупивши ще й сусідні земельні ділянки, Теплов почав влаштувати тут свою садибу. Але будівництво не було закінчено.

У 1764 р. Катерина II ліквідувала гетьманство на Лівобережній Україні. Теплов був відізваний до Петербурга і призначений статс-секретарем імператриці. Батуринська садиба стала йому непотрібна, і він продав її у 1772 р. графу К. Розумовському¹⁹.

Куплений у Теплова маєток був зарахований до батуринської економії і на цих землях на обривистому і живописному березі р. Сейму було розпочате будівництво для графа розкішного кам'яного палацу²⁰.

З передачею колишньої гетьманської резиденції у приватне володіння, а згодом і остаточною ліквідацією гетьманства Батурин все більше перетворювався на місто, населення якого за соціальним станом не відрізнялося від сільського. За Генеральним описом Лівобережної України 1765 — 1769 рр., у місті налічувалося 214 дворів козаків і 133-селян, підданих К. Розумовського та інших, більш дрібних володарів²¹.

¹ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 — 1760) // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Киев, 1892. — Кн. 2, отд. 2. — С. 2 — 4. — Отд. отд.

² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 3. — С. 438 — 539.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Спб., 1878. — Т. 10. — С. 816.

⁴ Переписні книги 1666 року (Під ред. В. О. Романовського. — К., 1933. — С. 28, 29.

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке (Сост. С. Величко. — 1720. — Киев, 1851. — Т. 2. — С. 188, 209.

⁶ Там же. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 23, 47.

⁷ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 10; III-в Н. Батурин: Из путевых заметок // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 41, 43; Костомаров Н. И. Мазепа: Ист. моногр. М., 1882. — С. 289.

⁸ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Ч. 2. — 1691 — 1722. — С. 138 — 140.

⁹ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 328.

¹⁰ Там же. — С. 339 — 340, 352.

¹¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, 1785 — 86 года. — М., 1847. — Ч. 3. — С. 40.

¹² Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 341 — 342.

¹³ Там же. — С. 8, 10.

¹⁴ Там же. — С. 12.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1892. — Т. 13. — № 9786.

¹⁶ Нечипоренко П. Фабрики Розумовского на Посем'ї // Зап. іст.-філол. від. УАН. — 1927. — Кн. 11 (1927). — С. 195 — 196; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 1. Ремесло і мануфактура. — К., 1959. — С. 196.

¹⁷ Нечипоренко П. Вказ. праця. — С. 196.

¹⁸ «Тепловка»: Страница из истории старого Батурина // Киев. старина. — 1890. — № 11. — С. 342 — 343.

¹⁹ Там же. — С. 343 — 345.

²⁰ Будівництво палацу (архітектор А. Рінальді) було закінчено у 1803 р. через рік після смерті гетьмана.

²¹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2: Полки Киевский и Нежинский. — Чернигов, 1867. — С. 304 — 305.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье освещается история города Батурина — резиденции гетьманов Лівобережної України XVII — XVIII ст.: Д. Многогрешного, И. Самойловича, И. Мазепы, К. Розумовского